

Aziz Sh. TAJIEV,
Scientific Secretary of the
Imam Maturidi International
Scientific Research Center.
A.Kadiri str. 11, 100011,
Tashkent, Uzbekistan.
E-mail: aziztoho_83@mail.ru

DOI: 10.47980/MOTURIDIY/2022/3/5

ИЛОҚ ДАВЛАТИ ТАРИХИГА ОИД МАНБАЛАР ТАҲЛИЛИ

ANALYSIS OF SOURCES ON THE HISTORY OF ILAQ STATE

АНАЛИЗ ИСТОЧНИКОВ ПО ИСТОРИИ ГОСУДАРСТВА ИЛАК

КИРИШ

Ҳозирги кунда Оҳангарон тумани шимолда Юқори Чирчиқ, Паркент, Бўстонлик туманлари, шарқда Наманган вилояти, жанубда Тожикистон Республикаси, жануби-ғарбда Пискент тумани, ғарбда эса Ўрта Чирчиқ тумани билан чегарадош бўлиб, унинг умумий майдони 3,19 минг км.кв.ни ташкил этади.

Милоддан аввалги биринчи минг йилликда ушбу ҳудудда кон-металлургия саноатининг пайдо бўлиши натижасида Илоқ¹ (Оҳангарон) дарёси воҳасида суғорма деҳқончилик маданияти шаклланиб, янги ерлар ўзлаштирилди, конларга яқин жойларда шаҳарлар барпо этилди. Бу эса, ўз навбатида, Оҳангарон воҳасида Ўзбекистон миллий давлатчилиги тарихида алоҳида ўринга эга бўлган Илоқ давлатининг вужудга келишига замин яратди.

Оҳангарон воҳаси қадимдан Ўзбекистоннинг чорвачилик, деҳқончилик, ҳунармандчилик, савдо-сотиқ, тоғ-металлургия саноати, шаҳарсозлик каби соҳалар юксак тараққий этган муҳим иқтисодий марказларидан бири бўлиб келган. Ҳудуднинг иқтисодий-маданий ривожига бир қатор табиий-

¹ Ҳозир “Оҳангарон” номи билан аталувчи дарё ўрта асрлар араб манбаларида “Илоқ” номи билан зикр қилинган. Ҳозирги вақтда Оҳангарон дарёсининг узунлиги 236 км, ҳавзасининг умумий майдони 7710 км², ўртача йиллик сув сарфи эса 400 м³/секундни ташкил қилади. Дарё қор ҳамда ёмғир сувларида тўйинувчи Арашон, Эртошсой, Тошсой, Дукентсой, Қорабоғсой, Оқчасой, Ниёзбоши, Обжазсой, Гўшсой, Шовазсой каби кўлаб ирмоқлардан сув тўплайди.

географик омиллар, хусусан, унинг Илоқ дарёси ҳавзаси бўйлаб қулай жойлашуви муҳим ўрин тутган.

Дарёнинг икки томонида жойлашган сер-унум ва ҳосилдор адирлар чорвачилик ҳамда деҳқончилик билан шуғулланиш учун зарур ҳисобланган барча шарт-шароитларга эга бўлган. Воҳани шарқ, жануб ҳамда шимол томондан табиий тўсиқ сифатида ўраб турган Тянь-Шань тоғининг Чотқол² ва Курама тизмалари турли фойдали қазилма бойликлар, жумладан, олтин, кумуш, мис, қўрғошин, феруза ва қалай каби рангли металллар ҳамда бошқа қимматбаҳо маъданларга бойлиги билан ажралиб туради. Бу ҳақда ўрта асрлар мусулмон муаллифларининг асарларида кўплаб маълумотлар келтирилганини кўриш мумкин. Жумладан, машҳур комусий аллома Абу Райҳон Беруний (973–1048)нинг хабар беришича, заргарлардан бири: “Мен Илоқдан келтирилган ферузани кўрганман. Унинг оғирлиги икки юз дирҳамга³ тенг эди. Мен ўша вақтда уни эллик динорга⁴ баҳолаганман. Ҳозир унинг нархи икки юз динор туради, чунки Илоқ конлари⁵ харобага айланган”, деган (ал-Бируни, 2011).

Оҳангарон воҳасининг Буюк ипак йўлининг тармоқлари устида, ўтроқ ва кўчманчи халқларнинг ўзаро фаол муносабатлари туташган нуқтада жойлашганини ҳам алоҳида қайд этиб ўтиш лозим. Бу эса, ўз навбатида, ушбу ҳудудда нафақат савдо-сотиқ алоқаларининг кенгайиб, унинг иқтисодий жиҳатдан ривожланишига, балки турли халқлар анъаналари, қадриятлари, урф-одатлари ҳамда рационалистик қарашларининг ўзаро қоришувига ҳам ижобий таъсир кўрсатган. Натижада ҳудудда чорвачилик, деҳқончилик, ҳунармандчилик, шаҳарсозлик ҳамда бошқа саноат соҳаларининг ривожланиши учун замин яратилган.

² Ўрта асрлар мусулмон географлари ва сайёҳларининг асарларида “Чотқол” атамаси جادغل (Жадгал) шаклида берилган.

³ Дирҳам – қадимий оғирлик ва танга пул ўлчов бирлиги, тахминан 3 граммга тенг.

⁴ Динор – қадимги тилла танга, тахминан 4,25 граммга тенг бўлган.

⁵ Қадимги Илоқда олтин қазиб олинadиган Қизилотма, Кўчбулоқ, Олтинтопан, феруза қазиб олинadиган Ўнгурикон, Оқтупроқ, кумуш ва бошқа ноёб маъданлар қазиб олинadиган Кўҳисим, Лапшкарар, Конимансур каби конлар мавжуд бўлган. XI асрдан бошлаб ҳудудда тоғ-кончилик ишлари сусайиб, мўғуллар истилоси даврида бутунлай барҳам топган. Кейинчалик Амир Темур ва темурийлар ҳукмронлиги даврига келиб, руда қазиб олиш ишлари қайта жонланган. Бугунги кунда Оҳангарон тумани, хусусан, Олмаиқ шаҳри рангли металлари қазиб олиш бўйича Республикада етакчи ўринда туради.

Аннотация. Оҳангарон воҳаси қадимдан деҳқончилик, чорвачилик, ҳунармандчилик, савдо-сотиқ, тоғ-кон саноати ва шаҳарсозлик каби соҳалар юксак тараққий этган ҳудуд сифатида юртимиз моддий-маданий тарихи ҳамда иқтисодий-маданий ҳаёти ривожига муҳим ўринга эга бўлиб келган. Ҳудуднинг қулай географик жойлашуви ҳамда табиий бойликлари қадимдан инсонларнинг эътиборини жалб этиб, уларнинг бу ерда ўтроқ ҳаёт тарзини барпо этишларига сабаб бўлган. Хусусан, эрамиздан аввалги II–I асрларда ушбу ҳудудда моддий маданиятнинг шаклланиши кузатилган. “Қовунчи маданияти” номини олган ушбу маданият ривожини Оҳангаронда милодий VI асрга қадар давом этган.

Илк ўрта асрларга келиб, Оҳангарон ҳудудига Ўзбекистон тарихида муҳим ўринга эга бўлган миллий давлатчилик шаклларида бири – Илоқ давлати вужудга келган. Ушбу қазилма бойликлари қазиб олиш ҳамда уларга қайта ишлов беришнинг кенгайиши натижасида металлургия, металга ишлов бериш, заргарлик, шишасозлик, қулолчилик каби соҳалар юксак тараққий этган. Илоқ Шарқий Осиё ва Европа мамлакатлари ўртасида йўлга қўйилган савдо-сотиқ алоқалари учун кўприк вазифасини бажарган. Жумладан, Илоқ ҳудуди орқали Хитой ва Ҳиндистондан Европа мамлакатларига шойи матолар ҳамда бошқа маҳсулотлар олиб ўтилган.

Ушбу мақолада Оҳангарон ҳудудига мавжуд бўлган Илоқ давлати тарихига оид манбалар, жумладан, илк ёзма манбалар, Хитой солномалари, мусулмон муаллифларнинг асарлари, археологик қазинмаларнинг натижалари ҳамда бошқа материаллар ўрганилиб, уларда Илоқ тарихининг ёритилишига оид масалалар таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: Оҳангарон, Илоқ, Чоч, Мовароуннаҳр, мусулмон географлари, Хитой солномалари, Авесто, Беҳустун, Нақши Рустам, Илоқ конлари, ёзма манбалар.

Abstract. Since ancient times, Ohangaron oasis has had an important place in the development of the material and cultural history and economic and cultural life of our country as an area with highly developed fields such as agriculture, animal husbandry, handicrafts, trade, mining industry, and urban development. The convenient geographical location and natural resources of the region attracted people's attention since ancient times and caused them to establish a sedentary lifestyle here. In particular, the formation of material culture was observed in this region in the II-I centuries BC. The development of this culture named “Kovunchi culture” continued in Ohangaron until the 6th century AD.

By the early Middle Ages, one of the forms of national statehood, which had an important place in the history of Uzbekistan, the state of Ilaq was established in the territory of Ohangaron. As a result of the expansion of mining and processing of these mineral resources, industries such as metallurgy, metalworking, jewelry, glassmaking, and pottery highly developed. Ilaq served as a bridge for trade relations established between East Asian and European countries. In particular, silk fabrics and other products were transported from China and India to European countries through the Ilaq region.

In this article, sources related to the history of the Ilaq state, including the first written sources, Chinese chronicles, works of Muslim authors, results of archaeological excavations, and other materials, which are available in the Ohangaron region, are studied. The issues of illumination of the history of Ilaq in them are analyzed.

Keywords: Ohangaron, Ilaq, Choch, Mawarannahr, Muslim geographers, Chinese chronicles, Avesta, Behustun, Naqshi Rustam, Ilaq mines, written sources.

Аннотация. Ахангаранский оазис с древних времен занимал важное место в развитии материально-культурной истории и хозяйственно-культурной жизни нашей страны как район с такими высокоразвитыми отраслями, как земледелие, животноводство, ремесла, торговля, горнодобывающая промышленность и градостроение. Удобное географическое положение и природные богатства края издревле привлекали внимание людей и заставляли их вести здесь оседлый образ жизни. В частности, формирование материальной культуры наблюдалось в этом регионе во II-I веках до н.э. Развитие этой культуры под названием “культура Ковунчи” продолжалось в Ахангаране до 6 века нашей эры.

К раннему средневековью на территории Ахангаранского оазиса была создана одна из форм национальной государственности, оставившая след истории Узбекистана, – государство Илак. В результате расширения добычи и переработки этих полезных ископаемых получили большое развитие такие отрасли промышленности, как металлургия, металлообработка, ювелирное дело, производство стекла, гончарное дело. Илак служил мостом для торговых отношений, установившихся между странами Восточной Азии и Европы. В частности, шелковые ткани и другие изделия перевозились из Китая и Индии в страны Европы через территорию Илака.

В данной статье изучаются источники, относящиеся к истории Илакского государства, в том числе первые письменные источники, китайские хроники, произведения мусульманских авторов, результаты археологических раскопок и другие материалы, имеющиеся в районе Ахангарана, и на их основе анализируются вопросы освещения истории Илака.

Ключевые слова: Ахангаран, Илак, Чох, Мавераннахр, мусульманские географы, китайские хроники, Авеста, Бехастун, Нақши Рустам, Илакские копи, письменные источники.

АСОСИЙ ҚИСМ

Муайян давлат ёки миллат тарихини ўрганишда археологик изланишларнинг натижалари, ёзма манбалар, тарихий архив ҳужжатлари, нумизматик, этнографик ҳамда бошқа материаллар муҳим аҳамият касб этади. Чунончи, Ўзбекистон тарихига оид илк ёзма маълумотларни зардуштийлик динининг қадим манбаси ҳисобланган Авесто китобида, Бехустун қоя тош ёзувларида, Персеполь яқинидаги Нақши Рустам ёзувларида, антик юнон муаллифларидан Геродот, Арриан ва бошқаларнинг асарларида, Хитой тарихчиларининг солномаларида учратиш мумкин. Жумладан, рус археологи Б.И.Вайнберг (1932–2010)нинг таъкидлашича, Бехустун ёзувларида ахамонийлар империясининг Марказий Осиё минтақасидаги вилоятлари қаторида Хоразм номи ҳам зикр қилинган (Б.Вайнберг, 1999). Бундан ташқари, археологик қазишмалар натижасида қўлга киритилган, маҳаллий аҳолининг сўзлашув тили ҳисобланган хоразм, сўғд ва бохтар тилларида битилган битиклар ҳамда араб ва форс тилларидаги ёзма манбаларда ҳам Марказий Осиё халқларининг турмуш тарзи, урф-одатлари, анъаналари, ҳудуддаги географик объектлар ҳақида ҳамда бошқа қимматли маълумотлар келтирилган.

Шуни алоҳида қайд этиб ўтиш лозимки, хитойлик муаллифларда Марказий Осиё халқлари ҳақидаги илк тасаввурлар эрамиздан аввалги II асрда ушбу ҳудудга элчи сифатида ташриф буюрган сайёҳ Чжан Цян⁶ тақдим этган маълумотлар асосида шаклланган. Натижада Хитой солномаларида минтақага оид маълумотлар мунтазам равишда ёритиб борила бошлаган. Ушбу анъана II аср охири – I аср бошларида шаклланган. Вақт ўтиши билан турли муаллифлар томонидан ушбу маълумотлар янгиланиб борган. Хитойда ҳукм сурган империялар билан Марказий Осиё давлатлари ўртасида мунтазам савдо-сотиқ ҳамда маданий алоқаларнинг йўлга қўйилгани, хитойлик элчиларнинг турли мақсадларда ушбу ҳудудга тез-тез келиб турганлари сабабли Хитойда бу каби маълумотларга алоҳида эҳтиёж бўлган.

Ушбу солномалар ҳақида сўз борганида, биринчи навбатда, улар орасида энг қадимий-

⁶ Чжан Цян хитойлик саёҳатчи ва дипломат, эрамиздан олдинги 114 йилда вафот этган. Унинг Марказий Осиё халқлари ҳақида келтирган маълумотларидан хитойлик бошқа бир тарихчи Сима Цянь ўзининг “Ши цзи” (Тарихий битиклар) асарининг “Даван ҳақидаги хабарлар” номли бобини шакллантиришда кенг фойдаланган.

ларидан бири ҳисобланган Сима Цяньнинг⁷ “Ши цзи” (Тарихий битиклар) китобини алоҳида қайд этиб ўтиш лозим. Мазкур манба Хитой солномачилик анъаналарига мувофиқ муайян сулоланинг тарихига бағишлаб ёзилган бўлиб, ундан қадимги даврдан то эрамиздан аввалги 98 йилга қадар содир бўлган сиёсий-ижтимоий, маданий-иқтисодий жараёнларга оид маълумотлар ўрин олган (Цянь, 2010). Ушбу асар ўз жанрида ёзилган дебоча сифатида кейинчалик кўплаб шу каби китобларнинг яратилиши учун асосий манба бўлиб хизмат қилган.

Марказий Осиё халқларининг қадим тарихига оид маълумотларни ўзида акс эттирган яна бир солнома хитойлик тарихчи Бань Гу ёзган “Цянь Хань шу” (Илк Хань сулоласи тарихи) асари ҳисобланади. Манба эрамиздан аввалги 90 йилларда яратилган бўлиб, унда эрамиздан аввалги 202 йилдан то милодий бошига қадар бўлган тарихий даврга оид жараёнлар ҳақида сўз юритилган. Асар илк Хань сулоласи тарихига бағишланган.

Хитойлик тарихчи Фань Йэ⁸ қаламига мансуб бўлган “Хоу Хань шу” (Кейинги Хань сулоласи тарихи) номли китобда 25–265 йиллар оралиғида содир бўлган тарихий воқеа-ҳодисалар атрофлича ёритилган.

“Цзинь шу” (Цзинь сулоласи тарихи) деб номланган солнома эса, тарихчи Тхай-Цзунь томонидан ёзилган бўлиб, унда 265–420 йилларга доир тарихий маълумотлар ҳақида сўз юритилган.

Шу билан бир қаторда, “Вэй шу” (Вэй сулоласи тарихи) номли солномада 386–581 йиллар, тарихчи Вэй Чжен⁹нинг “Суй шу” (Суй сулоласи тарихи) асарида 581–618 йиллар воқеалари ҳақида баён қилинган. Тарихчилар Эу Ян Хюнинг “Тхан шу” (Тхан сулоласи тарихи), Шень Ионинг “Сун шу” (Сун сулоласи тарихи), Сяо Цзи Хянинг “Ци шу” (Ци сулоласи тарихи), Яо Си Ляннинг “Чень шу” (Чень сулоласи тарихи) каби асарларда ҳам Хитойда турли даврларда ҳукмронлик қилган маҳаллий сулолалар билан бир қаторда Марказий Осиё халқларининг қадим тарихи, хусусан, бу ерда мавжуд бўлган илк давлатчилик шакллари

⁷ Сима Цянь (мил. авв. 145–86) хитойлик Хань сулоласи тарихчиси, адиб ва фалакшунос сифатида машҳур бўлган. Унинг “Ши цзи” номли асари Хитойнинг қадим ўтмишидан муаллиф яшаган даврга қадар бўлган тарихи тавсифига бағишланган.

⁸ Фань Е (398–445) – Шарқий Цзинь империясида яшаб ижод қилган хитойлик тарихчи.

⁹ Вэй Чжен (580–643) – “Кўзгу инсон” деган номга сазовор бўлган Тан сулоласи тарихчиси.

ҳамда жой номларига оид муҳим маълумотларни учратиш мумкин.

Шу ўринда алоҳида таъкидлаш лозимки, юқорида номлари санаб ўтилган манбаларнинг деярли барчасида Хитойнинг ғарбий чегарасида жойлашган давлат ва халқларга оид маълумотлар учун алоҳида махсус боб ажратиш анъанаси мавжуд бўлган. Ушбу бобда Марказий Осиё минтақасидаги илк давлатчилик шакллари, этник бирликлар, шаҳарлар, дарёлар, тоғ тизмалари, карвон йўллари ҳамда бошқа географик объектлар ҳақида қизиқарли маълумотлар келтирилган. Бу эса, ушбу асарларнинг муаллифлари Марказий Осиё халқларининг турмуш тарзи, урф-одатлари, ҳўжалик юритиш тизимлари, маҳаллий давлатлар ҳамда уларнинг ҳукмдорлари (афшин, худот, ихшид, деҳқон ва бошқалар) ва ички йўллар ҳақида чуқур маълумотга эга бўлганларини кўрсатади.

Шунингдек, Б.Вайнберг берган маълумотга кўра, Марказий Осиё ҳудудидаги географик объектларга оид маълумотлар Хань сулоласи ҳукмронлиги давридан то Тань сулоласи ҳокимият тепасига келгунига қадар бўлган давр ичида яратилган “Ғарбий ўлкалар” (Марказий Осиё)нинг географик хариталарида ҳам учрайди (Б.Вайнберг, 1999).

Тарихдан маълумки, Чоч ва Илоқ давлатларининг ижтимоий-сиёсий, маданий-иқтисодий ҳаёти узвий боғлиқ ҳолда кечган, айрим манбаларда Илоқ Чоч давлатининг бир вилояти сифатида ҳам зикр қилинган (Ҳамавий, 1997). Шунингдек, мусулмон олими Абулқосим Муҳаммад ибн Ҳавқал (ваф. 977) ўзининг “Китоб сура ал-арз” (Ер сурати ҳақидаги китоб) номли асарида келтиришича, Чоч ва Илоқ ўртасида ҳеч қандай чегара мавжуд бўлмаган, уларнинг боғлари ва иморатлари ўзаро туташиб кетган, улар бир-бирига қўшилиб кетган ўлкалар ҳисобланади (Насибий, 1939).

Шу нуқтаи назардан, хитойлик муаллифларнинг солномаларида келган Чоч давлатига оид маълумотлар Илоқ тарихини ўрганишда ўзига хос аҳамиятга эга экани маълум бўлади. Шу сабабли бу борада амалга оширилаётган тадқиқотларда Хитой солномаларидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Минтақа тарихига оид илк ёзма манбаларда бевосита Оҳангарон воҳаси ўтмишига оид маълумотлар деярли учрамаса-да, бироқ унга қўшни бўлган Чоч давлати ҳақида айрим маълумотлар келтирилганини кўриш мумкин. Жумладан, Хитой солномаларида пойтахти Ши ёки Чжеши (Чоч) шаҳри бўлган айни ном билан

аталган V асрга мансуб давлат ҳақида маълумотлар берилган (Б.Рыбакова, 1999).

Шу билан бир қаторда, Ўзбекистонда мавжуд бўлган қадимий давлатларнинг тарихини ўрганишда Хитой солномаларига тўлақонли асосланиш мақсадга мувофиқ эмаслигини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим. Чунончи, ушбу солномаларнинг турли даврларда ёзилгани, Марказий Осиё минтақасида маҳаллий ҳукмдор сулолаларнинг тез-тез алмашиб тургани каби бир қатор омилларни эътиборга олиб, ушбу манбалардан танқидий ёндашган ҳолда фойдаланиш лозим. Бошқа томондан, Хитой солномаларида зикр қилинган давлат, этник бирлик ёки географик жой номлари аслига тўғри келмаслиги эҳтимоли ҳам мавжуд. Шу сабабли бу борада олиб борилаётган тадқиқотларда Хитой солномаларига танқидий ёндашиш, чуқур таҳлил қилиш ҳамда бошқа ёзма манба ва материаллар билан қиёсий солиштириш талаб этилади.

Марказий Осиё минтақаси қадим тарихига оид муҳим маълумотлар антик юнон тарихчиларининг асарларида ҳам келтирилган. Жумладан, милоддан аввалги 484–425 йиллар оралиғида яшаб ижод қилган юнон тарихчиси Геродотнинг “Тарих”, милоддан аввалги VI асрда яшаган Гекатей (мил. авв. 550–490)нинг “Ер қуррасининг тасвири”, эрамиздан аввалги I асрда яшаган Квинт Курций Руфнинг “Македониялик Александр тарихи”, Страбон (мил. авв. 64 – милодий 24)нинг “География” номли асарларида минтақа тарихига оид маълумотлар учрайди.

МУҲОКАМА

Оҳангарон воҳаси, хусусан, қадимда ушбу ҳудудда мавжуд бўлган Илоқ давлати тарихига оид батафсил маълумотлар ўрта асрлар мусулмон тарихчилари ҳамда географларининг асарларида келтирилган. Ушбу асарларни шартли равишда икки гуруҳга ажратиш мумкин. Биринчи гуруҳга тарихий воқеа-ҳодисаларни ёритишга бағишланган манбалар киради. Абу Бакр Балозурий (ваф. 892)нинг “Футуҳ ал-булдон” (Мамлакатларнинг фатҳ этилиши ҳақидаги китоб), Абу Ҳанифа Диноварий (тах. 815–895)нинг “Китоб ал-ахбор ат-тивол” (Узун хабарлар ҳақидаги китоб), Абул Аббос Аҳмад ибн Яъқубий (ваф. 897/905)нинг “ат-Тарих” (Тарих), Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Жарир Табарий (839–923)нинг “Тарих ар-русул ва-л-мулк” (Пайғамбарлар ва подшолар тарихи), Ибн Аъсам Куфий (ваф. 926)

нинг “Китоб ал-футух” (Фатҳлар ҳақидаги китоб), Абул Ҳасан Али ибн Ҳусан Масъудий (896–956) нинг “Муруж аз-заҳаб” (Олтин яйловлар), Муҳаммад ибн Тоҳир Муқаддасий (1056–1113)нинг “Китоб ал-бадъ ва-т-тарих” (Бошланиш ва тарих китоби) ва Ибн Асир номи билан машҳур бўлган тарихчи Иззуддин Абул Ҳасан Али ибн Муҳаммад Жазирий (1160–1233/1234)нинг “ал-Комил фи-т-тарих” (Тарих ҳақида мукаммал китоб) асарлари шулар жумласидандир.

Иккинчи гуруҳга эса, савдо йўллари ҳамда ушбу йўлларнинг устида жойлашган шаҳарларнинг географик-тарихий тавсифига бағишланган асарлар киради. Улар жумласига Муҳаммад ибн Мусо Хоразмий (783–850)нинг “Китоб сурат ал-арз” (Ернинг сурати китоби), Абул Аббос Аҳмад ибн Исҳоқ Яъқубий (ваф. 897)нинг “Китоб ал-булдон” (Мамлакатлар ҳақидаги китоб), Абу Али Аҳмад ибн Умар ибн Русто (ваф. 912)нинг “Китоб ал-аълоқ ан-нафиса” (Нафис қимматбаҳо нарсалар ҳақидаги китоб), Абу Қосим Убайдуллоҳ ибн Абдуллоҳ ибн Хурдодбех (тах. 820–912/913)нинг “Китоб ал-масолик ва-л-мамолик” (Йўллар ва мамлакатлар ҳақидаги китоб), Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Муҳаммад Истахрий (тах. 850–934)нинг “Китоб масолик ал-мамолик” (Мамлакатларнинг йўллари), Қудомат ибн Жаъфар (тах. 873–948)нинг “Китоб ал-хараж вас-саноат ал-китоба” (Хараж ва китобат санъати ҳақидаги китоб), Абул Ҳасан Али ибн Ҳусайн Масъудий (тах. 896–956)нинг “Китоб ат-танбех вал-ашроф” (Кўрсатмалар ва қузатувлар китоби), Абул Қосим Муҳаммад ибн Ҳавқал (ваф. 977)нинг “Китоб ал-масолик ва-л-мамолик” (Йўллар ва мамлакатлар ҳақидаги китоб), Шамсуддин Муҳаммад ибн Аҳмад Мақдисий (946/947–1000) нинг “Аҳсан ат-тақосим фи маърифат ал-ақолим” (Иқлимларни билишда энг гўзал тақсимлар), Абу Райҳон Беруний (973–1048)нинг “ал-Қонун ал-Масъудий” (Масъуд қонуни) ҳамда номаълум муаллифнинг “Худуд ал-олам” (Олам чегаралари) каби китобларини киритиш мумкин.

Ушбу асарлар Ғарб шарқшунослари томонидан тадқиқ қилиниб, “Араб географияси библиотекази” (Bibliotheca Geographorum Arabicorum) деган умумий ном остида нашр қилинган.

Оҳангарон воҳаси ҳудудида мавжуд бўлган Илоқ давлати тарихига оид энг батафсил маълумотлар мусулмон олимлари томонидан IX–XII асрларда ёзилган асарларда учрашини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим. Хусусан, Оҳангарон тарихини ўрганган тадқиқотчилардан бири, археолог

М.Массон (1897–1986)нинг таъбири билан айтганда, Илоқ тарихи XIX асрга қадар ёзилган асарларда бу қадар батафсил ёритилмаган (М.Массон, 1953). Шу сабабли ушбу манбалар орасидан энг муҳим саналганлари ҳақида алоҳида тўхталиб ўтиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

“Китоб ал-масолик ва-л-мамолик” асари келиб чиқиши форсийлардан бўлган Абулқосим Убайдуллоҳ ибн Абдуллоҳ Хурдодбех томонидан 846–847 йиллар оралиғида ёзилган, 885–886 йилларда эса, тўлдирилиб, қайта ишланган. Муаллиф ўз фаолиятини Жабал вилояти (Эроннинг шимоли-ғарбий қисмида жойлашган тарихий вилоят) почта хизмати бошлиғи лавозимида бошлаган. У почта хизмати ишини енгиллатиш мақсадида вилоятдаги географик объектларга оид маълумотларни тўплай бошлаган. Бу эса номи юқорида зикр қилинган асарнинг яратилишига асос бўлган.

Ибн Хурдодбех мусулмон географик жанрига асос солган илк олимлардан бири ҳисобланади (И.Крачковский, 1957). Ушбу жанрда ёзилган китоблар асосан турли мамлакатларнинг қарвон йўллари, турли аҳоли масканларининг географик тавсифига бағишланган бўлади. Ибн Хурдодбехнинг ушбу асари бизгача етиб келган бу каби манбаларнинг илк намуналаридан биридир. Унда Араб халифалиги таркибидаги ҳамда бошқа ҳудудларнинг тарихий географияси ва топонимикасига оид қимматли маълумотлар келтирилган. Жумладан, Илоқ давлати шаҳарлари, уларни ўзаро боғлайдиган қарвон йўллари ҳам тавсифланган. Масалан, Чоч ва Илоқ қонларини ўзаро боғлайдиган йўлнинг узунлиги етти фарсахга тенг экани қайд қилинган (Хурдодбех, 1986). Шу билан бир қаторда, Чоч (Сирдарё), Парак (Чирчиқ), Илоқ (Оҳангарон) дарёлари ҳамда Банокет, Уштуркет, Банункет, Тункет, Нукет ва бошқа шаҳарлар ҳақидаги маълумотларни учратиш мумкин.

Оҳангарон воҳаси тарихига оид маълумотлар келтирилган яна бир манба – “Китоб масолик ал-мамолик” асари тарихчи олим Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Муҳаммад Форсий Истахрий томонидан ёзилган. У Ўрта Осиё ва Эрон бўйлаб амалга оширган бир нечта саёҳатлари давомида тўплаган маълумотлари асосида тахминан 930 йилда ушбу китобни ёзган. Ушбу манба компилятив асар бўлиб, тарихчи Абу Зайд Аҳмад ибн Саҳл Балхий (850–934) қаламига мансуб бўлган “Сувар ал-ақолим” (Иқлимларнинг суратлари) номли китобнинг Истахрий томонидан қайта ишланган ҳамда

тўлдирилган шакли ҳисобланади. Манба дастлаб араб тилида ёзилган, сўнгра форс тилига таржима қилинган. Ушбу асар кейинчалик араб ва форс тилларидаги кўплаб географик-тарихий жанрдаги китобларнинг яратилишига асос бўлган.

Муаллиф ўз асарида Мовароуннахр ҳудудидаги географик объектларни тавсифлаб, Чоч ва Илоқ шаҳарлари ҳамда улар ўртасидаги масофа ҳақида маълумотлар келтирган (Истахрий, 1927). Унинг келтиришича, Мовароуннахрнинг тоғли ҳудудларида, хусусан, Чоч ва Илоқ вилоятларида йирик олтин ва кумуш конлари мавжуд бўлган. Ушбу конлардан мис, темир, қўрғошин ҳамда бошқа кўплаб маъданлар қазиб олинган. Умуман, ушбу манбада Чоч ва Илоқ вилоятларига оид 22 сатрдан иборат маълумот берилган. Жумладан, уларда жойлашган шаҳарларнинг номлари, улар орасидаги масофа ҳамда уларни ўзаро боғлаб турадиган йўлларнинг йўналишлари кўрсатилган.

“Китоб сураг ал-арз” асари Насиб шаҳри (Яқин Шарқ ҳудудида жойлашган шаҳар)да яшаб ўтган олим Абулқосим Муҳаммад ибн Ҳавқал Насибий томонидан ёзилган. У савдогар, саёҳатчи ҳамда элчи сифатида умрининг катта қисмини турли мамлакатларга сафарлар қилишга бағишлаган. Жумладан, Яқин Шарқ, Ўрта Шарқ ва бошқа минтақаларга қилган саёҳатлари натижасида ушбу ҳудудларда яшаган ўғуз, қарлук, қирғиз, тўққиз ўғуз каби этнослар, умуман, ушбу ҳудудларнинг ўтмишига оид қимматли тарихий-географик ҳамда этнографик маълумотларни келтирган. Шу билан бир қаторда, Буюк ипак йўлининг Мовароуннахрдан ўтган тармоқлари, ички йўллар, Каспий ва Орол денгизлари ҳамда Сирдарё хавзасида жойлашган шаҳарлар тавсифи ҳам берилган. Манба 1870 йил таниқли голланд шарқшуноси Михаэл Ян де Гук (1836–1909) томонидан “Араб географлари кутубхонаси” туркуми доирасида нашр қилинган.

Ибн Ҳавқал ўз асарида Чоч ва Илоқдаги шаҳарлар ҳақида маълумот берар экан, ўз хайратини яшириб ўтирмайди. Ушбу шаҳарлар, уларнинг географик жойлашуви, улар орасидаги масофа ҳамда карвон йўллари ҳақида қизиқарли маълумотларни тақдим этади (Насибий, 1939).

Оҳангарон тарихига оид маълумотлар X асрда номаълум муаллиф томонидан ёзилган “Худуд ал-олам” асарида ҳам учрайди (М.Исҳоқов, 2007). Асарнинг тўлиқ номи “Худуд ал-олам минал-машрик ила ал-мағриб” (Оламнинг Шарқдан Ғарбгача бўлган чегаралари) бўлиб, тахминан

982–83 йилларда Ғузғанон (Афғонистон шимолида жойлашган вилоят) амири Абулхорис Муҳаммад ибн Аҳмадга бағишлаб форс тилида ёзилган (М.Исҳоқов, 2007).

Асарнинг дастлабки олтита бобида тоғлар, дарёлар, қўллар ҳамда мамлакатларга оид географик маълумотлар берилган. Кейинги бобларда эса Хитой ва Ҳиндистон ҳудудларидан то Африка қитъасига қадар бўлган минтақаларда жойлашган 52 та вилоятнинг тавсифи келтирилган. Жумладан, Илоқ ҳақида ҳам маълумот берилиб, унинг шаҳар ва рустолари кўп бўлган обод жой экани, тоғларидан кумуш ва олтин қазиб олиниши зикр қилинган (М.Исҳоқов, 2007).

Муаллиф ҳаёти давомида саёҳат қилмагани сабабли ушбу асарини ўзидан аввал ўтган сайёҳларнинг асарларида келган маълумотлар асосида ёзган. У асарнинг бир нечта жойида ўзи тузган географик харита ҳақида сўз юритгани сабабли, айрим тадқиқотчилар унинг ўрта асрларда яратилган харитага шарҳ сифатида ёзилганини таъкидлаганлар.

Юқорида зикр қилинган асарлар билан бир қаторда, Чоч ва Илоқ тарихига оид маълумотларни машҳур тарихчи олим Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Жарир Табарий (839–923)нинг “Тарих ал-умам вал-мулук” (Халқлар ва подшолар тарихи) асарида ҳам учратиш мумкин. Жумладан, Мовароуннахр ҳудудида VII–VIII асрларда содир бўлган тарихий воқеаларга тўхталар экан, муаллиф Мовароуннахр вилоятлари қатори Чоч ва Илоқ тарихи ҳақида ҳам хабар берган (Табарий, 1997).

Шунингдек, рус тарихчиси, академик В.Бартольд асарларида, хусусан, унинг “Туркистон мўғул босқинчилиги даврида” номли китобида ҳам Чоч ва Илоқ тарихига оид қимматли маълумотлар берилган. Жумладан, ушбу асарда Илоқ давлати шаҳарлари тарихий географияси ҳақидаги муҳим маълумотлар учрайди (В.Бартольд, 1963).

Ғарблик тадқиқотчилардан XX асрда яшаб ижод қилган голланд шарқшуноси Ле Стренжнинг “The Lands of the Eastern Caliphate” (Шарқий халифалик ҳудудлари) номли асарида Илоқ шаҳарларининг тарихий географияси атрофлича ёритилган (Strange, 1967). Ушбу манба ўрта асрлар мусулмон муаллифлари томонидан яратилган тарихий-географик китоблар услубида ёзилган бўлиб, нафақат Илоқ, балки бутун Мовароуннахр вилоятларининг шаҳарлари ҳамда ички савдо йўллари ҳақида қимматли маълумотларни бериши билан муҳим ҳисобланади.

XX асрга келиб эса, Охангарон ҳудуди тарихини ўрганишга алоҳида эътибор қаратила бошланди. Хусусан, археологик қазилмалар ҳамда ёзма манбалар асосида амалга оширилган тадқиқотлар натижасида “Археологические памятники Ташкентской области” (Тошкент вилоятининг археологик ёдгорликлари), “Ахангеран” (Охангарон), “Древности Ташкента” (Тошкентнинг ўтмиши), “Древняя и средневековая культура Чача” (Қадимги давр ҳамда ўрта асрларда Чоч маданияти), “Историческая топография Ташкентского оазиса” (Тошкент воҳасининг тарихий топографияси), “По древним караванным путям Ташкентского оазиса” (Тошкент воҳасининг кўҳна карвон йўллари бўйлаб) каби бир қатор тадқиқотлар яратилди.

Мустақиллик даврида ҳам Чоч ва Илоқ давлатлари тарихини ўрганиш изчил шаклда давом эттирилди. Натижада Чоч ва Илоқ давлатлари тарихини ўрганиш юзасидан “Чоч тарихидан лавҳалар”, “Шош воҳаси олимларининг илмий-маънавий мероси” каби муҳим тадқиқотлар амалга оширилди.

Археологик қазилмалар натижасида қўлга киритилган материаллар Охангарон тарихига оид манбаларнинг муҳим қисмини ташкил қилади. Таъкидлаш лозимки, ҳудудда археологик тадқиқотлар XIX асрнинг сўнгги чорагидан бошлаб амалга оширила бошланган. Жумладан, 1895 йил ташкил қилинган Туркистон археология ҳаваскорлари тўғараги томонидан Чоч ва Илоқ давлатларининг ўрта асрларга оид бир қатор тарихий ёдгорликлари ўрнида қидирув ишлари олиб борилди. Тўғарак аъзолари Илоқ пойтахти Тункет шаҳри ҳамда Қанқа, Оқтепа, Хонобод, Охангарон ва бошқа ҳудудларда археологик топилмалар, жумладан, оссуарлар, сопол ва металдан ясалган рўзгор буюмларини аниқладилар.

XX асрнинг 20-йилларига келиб эса, Охангарон ҳудудида олиб борилган археологик изланишлар янги босқичга кўтарилди. Хусусан, А.Потапов, М.Воеводский, М.Грязнов, М.Массон каби тадқиқотчилар томонидан Охангарон ҳудудида жойлашган археологик ёдгорликлар тизимлаштириб чиқилди. 1925 йил А.Семенов томонидан тузилган Ўрта Осиё ҳудудидаги археологик ёдгорликларнинг ягона харитасига эса, Охангаронга оид маълумотлар киритилмаган. 1928 йил М.Массон раҳбарлигида Нурафшон (Тўйтепа) шаҳри атрофида олиб борилган археологик изланишлар натижасида Тўйтепа харобалари ўрта асрларда Илоқ давлатининг Нукет шаҳри ўрни бўлгани аниқланди. 1929 йил

“М.Массоннинг изланишлар” самараси ўлароқ, Илоқ пойтахти Тункет шаҳрининг ўрни аниқланди. 1929–30 йилларда М.Воеводский ҳамда А.Потаповлар Пискент шаҳри яқинида, шунингдек, Д.Граменицкий, И.Краузе, С.Пиримқуловлар ҳам Охангарон ҳудудида археологик тадқиқотлар олиб бордилар.

Охангарон ҳудудида олиб борилган археологик қазилмалар натижасида ўрта асрлар моддий маданияти тарихига мансуб бўлган 742 та ёдгорлик, жумладан, 531 та аҳоли маскани, 90 та турли кўринишдаги қадимий қабр, тоғ-кон саноати ҳамда металлургия ва ҳунармандчилик маркази аниқланди. Натижада Охангарон ҳудудининг эраиздан аввалги биринчи минг йилликдан милодий XIII асригача бўлган тарихий даврига оид сиёсий-ижтимоий, иқтисодий-маданий ҳаёти, аҳоли турмуш тарзи ҳамда этник таркиби, ҳунармандчилик соҳалари ҳақида маълумотлар қўлга киритилди.

Охангарон ҳудуди, хусусан, бу ерда ўрта асрларда мавжуд бўлган Илоқ давлати тарихини ўрганишда нумизматик материаллар ҳам муҳим аҳамият касб этади. Бундай материаллар, айниқса, муайян ҳудудда ҳукмронлик қилган сулолаларнинг тарихи ҳақида қимматли маълумотларни бериши билан ажралиб туради. Бу эса ёзма манбаларда ҳукмдорлари ҳақида маълумотлар кам учрайдиган Илоқ давлати тарихини ўрганиш учун қўл келади.

Тангалар нафақат муайян давлатнинг пул ҳўжалиги ҳамда иқтисодиёти, балки сулола ва ҳукмдорларнинг алмашиши, асосий эътиқод шакллари, тил ва ёзувига оид кўплаб маълумотларни беради. Комплекс тадқиқотларда тангалар ёзма манбалардаги маълумотлар ҳамда археологик тадқиқотларнинг натижалари билан умумлаштирилган ҳолда тарихни ёритишда кенг фойдаланилади.

Нумизматик материалларни ўрганиш ҳулосаларига кўра ўрта асрларда Охангарон ҳудудида Мовароуннаҳрдаги энг йирик зарбхоналардан бири фаолият олиб борган. Бугунги кунда ушбу зарбхонада зарб қилинган тангалар Шарқий Европа ҳудудларидан ҳам топилмоқда. Бу эса ушбу ҳудудда зарб қилинган тангалар нафақат Араб халифалиги тасарруфидаги ўлкалар, балки ундан ташқарида ҳам юксак иқтисодий-молиявий аҳамиятга эга бўлганини кўрсатади. Умуман, Илоқ зарбхонасида Мовароуннаҳрда зарб қилинадиган тангаларнинг қарийб 12 фоизи ишлаб чиқарилгани маълум.

НАТИЖА

Илоқ давлатининг ҳар томонлама ривожланишида унинг Буюк ипак йўли тармоқлари бўйида, ўтроқ ҳамда кўчманчи халқларнинг ўзаро фаол муносабатлари туташган нуктада жойлашгани ҳам алоҳида ўрин тутган. Хусусан, кўчманчи халқлар билан олиб борилган савдо-сотиқ алоқалари Илоқнинг иқтисодий жиҳатдан юксалишига сабаб бўлган. Кўчманчи халқлар ўтроқ аҳолига турли чорвачилик маҳсулотларини етказиб берган ҳамда ўз навбатида деҳқончилик, қурол-яроғ, кийим-кечак каби ўтроқ аҳоли томонидан ишлаб чиқарилган хунармандчилик маҳсулотларининг асосий истеъмолчиси бўлган.

Натижада Илоқ давлатида иқтисодий ҳамда маданий ҳаётнинг юксалиши, шаҳарсозлик маданиятининг шаклланишига замин яратилган VII асрдан бошлаб Илоқ ҳудудида ўнлаб катта ва кичик шаҳарлар пайдо бўла бошлаган. Вақт ўтиши билан шаҳарлар сони ҳам ортиб борган. X асрда яшаб ижод қилган мусулмон географлари асарларида Илоқ ҳамда унга қўшни бўлган Чоч ҳудудида жойлашган 50 дан зиёд шаҳар номи зикр қилинган. Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг бошқа ҳеч қайси ўлкасида шаҳарлар сони бу қадар кўп бўлмаган. Такқослаш учун, ҳудуди Чочдан деярли икки баробар катта бўлган Фарғонада 39 та, Исфижобда 20 та, Усрушанада 12 та шаҳар мавжуд бўлган (Ю.Ф.Буряков, 1975). Илоқда шаҳарлар сонининг ортиб бориши бу ерда тоғ-кон саноати ҳамда у билан боғлиқ бўлган хунармандчилик соҳаларининг ривожини билан боғлиқ ҳолда кечган.

Шуни таъкидлаш лозимки, юқорида тавсифланган Илоқ давлати тарихига оид ёзма манбалар ҳамда бошқа материаллар унинг ўрта асрлардаги ижтимоий-сиёсий, иқтисодий-маданий ҳаётини ўрганишга қаратилган комплекс тадқиқотларни амалга ошириш ҳамда моддий маданият тарихининг ўрта асрларга мансуб ёдгорликларига оид батафсил картографиясини яратишда муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

ХУЛОСА

Мустақиллик йилларида миллий давлатчилик тарихини илмий асосда чуқур ўрганиш, миллий қадриятлар ҳамда урф-одатларни асраб-авайлаш, Ўзбекистон ҳудудидан етишиб чиққан буюк мутафаккир алломаларнинг бой илмий-маънавий меросини тадқиқ этиш ҳамда кенг

тарғиб қилишга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Хусусан, Ўзбекистон давлатчилиги тарихи ҳамда Мовароуннаҳр ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий-маданий ҳаётида ўз ўрнига эга бўлган Илоқ давлати, яъни бугунги кунда ҳам мамлакат иқтисодиётининг муҳим марказларидан бири бўлиб келаётган Оҳангарон ҳудуди ўтмишини ўрганиш, эришилган тадқиқот натижаларини кенг жамоатчиликка етказиш долзарб вазифа ҳисобланади. Юқорида санаб ўтилган омилларга қарамасдан, Оҳангарон тарихий-археологик жиҳатдан кам ўрганилган ҳудудлардан бири саналади. Бунинг сабаблари сифатида унинг тарихига оид ёзма манбаларнинг камлиги, маълумотларнинг етарли эмаслиги каби бир қатор омилларни келтириш мумкин.

Оҳангарон ҳудудида археологик тадқиқотлар натижасида аниқланган кўплаб маданий мерос объектлари, жумладан, тош асри одамларининг манзилгоҳлари, бронза даврига оид масканларнинг қолдиқлари, қоятошларга битилган тасвирлар, шаҳарлар ҳамда қўрғонларнинг харобалари ушбу ҳудудда жуда қадим даврлардан буён одамлар яшаб келаётганини кўрсатади. Ўрта асрларга келиб эса, Илоқ олтин ва қумуш конлари ҳамда шаҳарлари сони бўйича Мовароуннаҳрнинг энг илғор ўлкаларидан бирига айланган. Бунинг эътирофини ўрта асрларда яшаб ижод қилган мусулмон географлари ҳамда тарихчиларининг асарларида ҳам кўриш мумкин. Илоқ тарихини ўрганиш Ҳозирги вақтда ўз аҳамиятини ва долзарблигини йўқотгани йўқ, ушбу вазифани амалга ошириш орқали Ўзбекистон тарихини комплекс ёритиш имкони юзага келади.

МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. G.L.Strange. (1967). *The Lands of the Eastern Caliphate/Mesopotamia, Persia, and Central Asia from the Moslem Conquest to the Time of Timur*. New York: Barnes and Noble.
2. Ал-Бируни. (2011). *Собрание сведений для познания драгоценностей (Минералогия)*. Санкт-Петербург: Петербургское лингвистическое общество.
3. Б.А.Рыбакова, Р. (1999). *Археология. Средняя Азия и Дальний Восток в эпоху средневековья. Средняя Азия в раннем средневековья*. Москва: Наука.
4. Б.И.Вайнберг. (1999). *Этногеография Турана в древности*. Москва: Восточная литература.
5. В.В.Бартольд. (1963). *Сочинения / Туркестан в эпоху Монгольского нашествия*. Москва: Восточная литература.

6. Ғ.Бобоёров. (2010). *Чоч тарихидан лавҳалар*. Тошкент: Yangi nashr.
7. Г.В.Шишкин, Р. (1979). *Древняя и средневековая культура Чача*. Ташкент: Фан.
8. И.Ю.Крачковский. (1957). *Избранные сочинения* (Т. 4). Москва: Издательство академии наук СССР.
9. А.И.Истахрий, (1927). *Китоб масолик ал-мамолик*. Лейден: Бриль.
10. М.Е.Массон. (1953). *Ахангеран*. Ташкент: Издательство академии наук УзССР.
11. М.Исҳоқов. (2007). *Ҳудуд ал-олам*. Тошкент: “Тошкент ислом университети” нашриёт-матбаа бирлашмаси.
12. Н.Муҳамедов. (2007). *Шош воҳаси олимларининг илмий-маънавий мероси*. Тошкент: “Тошкент ислом университети” нашриёт-матбаа бирлашмаси.
13. А.Насибий. (1939). *Китоб сурат ал-арз*. Лейден: Бриль.
14. А.Ж.Табарий. (1997). *Тарих ал-умам ва-л-мудук*. Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия.
15. Хордодбех, И. (1986). *Книга путей и стран*. Баку: Элм.
16. Ш.А.Ҳамавий. (1997). *Муъжсам ал-булдон*. Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия.
17. С.Цянь. (2010). *Исторические записи (Ши цзи)*. Москва: Восточная литература.
18. Ю.Ф.Буряков. (1975). *Историческая топография древних городов Ташкентского оазиса*. Ташкент: “Фан” нашриёти.
19. Ю.Ф.Буряков. (1978). *По древним караванным путям Ташкентского оазиса*. Ташкент: “Фан” нашриёти.
20. Ю.Ф.Буряков, М.Р.Касымов, О.М.Ростовцев. (1973). *Археологические памятники Ташкентской области*. Ташкент: “Фан” нашриёти.
21. Я.Г.Гулямов. (1976). *Древности Ташкента*. Ташкент: “Фан” нашриёти.

